

GOSPOĐA SA SUNCOKRETOM IVA VOJNOVIĆA

Mira Muhoberac

Za skup *Dani Hvarškoga kazališta* koji se odvijao od 9. do 11. svibnja 2002. u Hvaru, uz sudjelovanje tridesetak teatrologa okupljenih oko teme *Hrvatska književnost i kazalište dvadesetih godina 20. stoljeća*, napisala sam tekst o sudbini Vojnovičeve drame *Gospođa sa suncokretom*, koju kao *musical* namjeravam postaviti na repertoar Kazališta Marina Držića, kako sam kao dramaturginja prije dvije-tri godine bila i zamislila. Sudbina Vojnovičeve drame, kao i sudbina njezine zagonetne junakinje, obvijena velom tajne od vremena njezina nastanka do prvih čitanja, premijernih i repriznih kazališnih, i čak filmskih izvedbi, istodobno je snažno povezana s Konteovom sudbinom i s usudom dvadesetih godina 20. stoljeća.

NASTAJANJE DRAME

Uprava zagrebačkoga kazališta šalje svoga dramaturga Iva Vojnovića u Veneciju kako bi u miru mogao napisati novu dramu, a vrlo brzo, za nekoliko mjeseci, godine 1911, Vojnović nudi Matici dalmatinskoj da će joj na objavljivanje dati *Gospođu sa suncokretom*. Kad Vojnović potkraj 1911. dolazi u Zagreb, potpisuje ugovor s Maticom hrvatskom o izdanju drame, koja bi trebala objaviti tekst pod

imenom Matice dalmatinske, kao potez zbližavanja hrvatskoga sjevera i juga. Međutim, Vojnović krši ugovor sklopljen s objema Maticama i svoju dramu tiska u beogradskoj književnoj reviji »Zvezda«, pa konsternirana uprava Matice hrvatske objavljuje *Gospođu* kao svoje izvanredno izdanje, nudeći Nazoru objavljivanje *Hrvatskih kraljeva* kao prvo zajedničko izdanje objiju Matice. O svojoj dramu zapisuje i autor u intervjuu u zagrebačkome »Neues Tagblattu« 1912. godine, s nadnevkom 24. svibnja: »Oni koji su se bojali da će drama bez fantastične inscenacije mojeg opisa izgubiti u zanimljivosti, trebalo bi da vide što sam želio učiniti: prvu modernu scensku tragediju. Sad će valjda razumjeti zašto sam publici javno čitao ono što će moći naći u izdanju Matice hrvatske i što ni na jednoj pozornici svijeta ne može biti predstavljeno.«

ČITATELJSKA RECEPCIJA

Godine 1911. u zadarskom »Narodnom listu« izlazi Vojnovićeva lirski proza *Pismo iz Mletaka*, zatim *Ouverture - Prologue za dramu »Gospođa sa suncokretom«*, a 1912. godine 1. ožujka u tom je listu objavljen i jedan dramski ulomak. Osim Vojnovićevih pisama i drugih tekstova, taj je zadarski polutjednik od 1902. do 1918. objavio čak oko sto i pedeset vijesti o Vojnovićevu djelovanju i sudbini na brojnim pozornicama u zemlji i inozemstvu, čime je pridonio njegovoj ionako velikoj popularnosti. I nakon odlaska iz Zadra Vojnović navraća u taj grad od 1906. do 1912. u ulozi interpretatora vlastita djela, pa tako godine 1912. Zadranima čita svoju »kozmpolitsku dramu« *Gospođa sa suncokretom*, nakon javnoga čitanja u zagrebačkom Glazbenom zavodu, koju je dovršio u Veneciji prosinca 1911, a za treće izdanje pripremio ju je u Dubrovniku 1914, gdje je tiskana u Tošovićevoj tiskari godine 1920, sa znatnim promjenama u trećemu činu. Zadrani su s oduševljenjem prihvatili književnika i djelo, nazivajući autorovo javno čitanje »dekadentističkoga« teksta s ravnotežom trivijalnih i književnoumjetničkih postupaka secesijsko-simbolističkoga, ekspresionističkoga sloga dramskoga mehanizma i figura (tajanstveni tamno-svijetli suncokretni spoj eksterijera i interijera, tajne ubojstva u Londonu i Veneciji, Grada i Žene) »izvanredno sugestivnim«

»stvaranjem pred našim duhom«: »Osjetismo dubok neizbrisiv dojam ove mletačke noći, ognja i tajne. Sa pjesnikom proživismo i mi nekoliko sati u 'Gradu živijeh Božanstava i mrtvijeh stvari', gdje ljudsko srce čuje kucanje svoje i prepoznaje sebe«, zapisuje tim povodom Vinko Kisić.

U Splitu, međutim, nakon Zadra, dvorana je bila poluprazna za vrijeme Vojnovićeva čitanja, a izvjestitelj »Narodnoga lista« 14. veljače te godine piše članak o potrebi kulturnoga prosvjećivanja Splitskana. Svoju čitaću turneju Vojnović završava u Dubrovniku, u prepunu Bondinu kazalištu koje kontea pozdravlja s golemim oduševljenjem i priređuje prave svečanosti njemu u čast.

KAZALIŠNA RECEPCIJA

Drama *Gospođa sa suncokretom* praizvedena je u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu 6. ožujka 1912, kao tad uobičajeno javno autorovo čitanje, ovaj put triptihona »San mletačke noći«, uz dojmljivu interpretaciju svih uloga Iva Vojnovića, nakon čega je uslijedio već legendarni Matošev recenzentski napad na navodno dvojbene estetičke vrijednosti drame. Iste te godine na repertoaru nacionalne kazališne kuće nalazi se velik broj drama na temu ljubavnih i nevjerničkih odnosa i modaliteta *eros — thanatos*, pa u nizu: Šenoina *Ljubica*, Braccova *Prava ljubav*, Moliereova *Ženidba na silu* i *Georges Dandin*, Dostojevskijeva *Braća Karamazovi*, Sardouova drama *Raziđimo se!*, Tucićeva fantastična priča *U carstvu sanja*, Strindbergova *Gospođica Julija*, itd., i drama togodišnjega prevoditelja Ibsenova dramskog epiloga u tri čina *Kad se mi mrtvi probudimo* Iva Vojnovića dobiva mjesto na redovitu repertoaru, i doživljava scensku praizvedbu 25. svibnja 1912. u režiji Josipa Bacha i scenografskoj postavi Emanuela Trnke. Drama je u sezoni 1911/1912. dobila i *Demetrovu nagradu* koja se dodjeljivala od sezone 1907/1908. na inicijativu Društva hrvatskih književnika. Vrhunska glumačka podjela — Ančica Kernic (Ona), Ivo Raić (Vitale), Josip Štefanec (Goljukov), Ignacij Borštnik (Alvise), Josip Papić (Kraszemski), Milica Miličić (Kraljica) — nije uspjela smanjiti negativan naboj Matoševe kritike objavljene u »Koprivama« nakon javnoga čitanja, a zatim, nakon praizvedbe, u »Savremeniku«.

O njezinu uspjehu u publike, međutim, svjedoči čak trideset i jedna izvedba, do posljednje, 11. siječnja 1923. godine, dok istovremeno druge predstave izvedene godine 1912. doživljavaju mali broj izvedbi, dvije, tri ili četiri, najviše sedamnaest (Reyova vesela igra u tri čina *U novoj koži*), s rekordnih šezdeset i pet izvedaba jedne drame/predstave (Nušićeva *Protekcija*). O popularnosti drame dvadesetih godina, nakon rata, svjedoči i njezina obnova na zagrebačkoj haenkaovskoj pozornici: već 1926. postavlja je Ivo Raić, te od premijere 4. rujna 1926. do posljednje izvedbe 11. veljače 1927. doživljava šest novih izvedbi, u sezoni kad Begovićev *Pustolov pred vratima* u Gavellinoj režiji zaživljava na sceni sedam puta, kad Shakespeareova komedija *Mnogo vike ni za što* u Raićevoj režiji preživljava šest puta, a Mesarićevi *Kozmički žongleri* u Strozzijevoj režiji četiri puta, dok je obnovljeni Vojnovićev *Suton* u Raićevoj režiji prikazan u istom broju — šest puta, kao i Shakespeareova *Oluja*, a u kontekstu repertoarnoga osmišljavanja što bi se sintagmatski mogao imenovati naslovom iz 1926. i 1927. godine prikazivane Nathansonove komedije *Zaljubljeni čudaci* u Strozzijevoj režiji.

Drama *Gospođa sa suncokretom* zaživljava i na scenama drugih hrvatskih kazališta: 7. rujna 1912. u Varaždinu je prikazuje Hrvatsko narodno kazalište iz Osijeka u režiji Milivoja Barbarića, te do 30. studenoga 1912. publika može vidjeti sedam predstava. Osječke dvadesete godine prepoznaju atraktivnost Vojnovićeva triptihona prije zagrebačkih dvadesetih, odnosno spomenute obnove 1923. godine: redateljica Zora Vuksan Barlović kao triptihon postavlja je 26. rujna 1922, pa do 8. studenoga 1922. doživljava četiri predstave u domišljenu repertoarnom odabiru u kojem se na početku sezone prikazuje gotovo istodobno kad i Strindbergova *Gospođica Julija*, Wildeova *Saloma* i Maeterlinckova *Monna Vanna*.

Napokon, i mediteransko kazalište prepoznaje silnice dvadesetih u Vojnovićevoj *Gospođi* u Veneciji: u Splitu, u kazališnoj zgradi obnovljenoj 1920. godine, s utemeljenim stalnim profesionalnim dramskim ansamblom, u eklektičnom repertoaru našlo se mjesto i za *Gospođu sa suncokretom*, koja je od premijere 1. travnja 1925. do posljednje izvedbe 7. lipnja iste godine u režiji Rade Pregarca doživjela šest predstava, da bi u jesen te iste, 1925. godine, bilo organizirano javno autorovo čitanje novoga teksta, *Prologa nenapisane drame*, a dva dana poslije, 22. rujna 1925, Rade Pregarc postavio je *Maškarate ispod kuplja* uz Vojnovićevo čitanje Prologa toga »pokladnog scherza«, koje je doživjelo samo još jednu izvedbu, 24. rujna 1925, te je, znači, bilo manje uspješno od *Gospođe sa suncokretom*.

Gospođa sa suncokretom, objavljena u »Jugu« 1912, prikazivala se uspješno i na inozemnim pozornicama, pa tako i na poljskim scenama: godine 1913. vidjela ju je publika u Krakowu i Lavovu. U Krakowu je 5. travnja 1913. glavnu ulogu igrala prvakinja Irena Solska, a Malipiera tad popularni glumac Adventowicz. Kritika je naglasila privlačnost radnje, svladavanje kazališnoga zanata i modernitet kazališne tehnike, a ta je predstava doživjela pet izvedbi. Iste godine 2. lipnja u Lavovu se dogodila predstava s istom glavnom glumicom, ali s njezinim mužem Solskim, ravnateljem teatra, u ulozi Malipiera. Premda je lavovska kritika dramu ocijenila bizarnom, ali uz naglašavanje ljepote riječi i umješnost vođenja dijaloga, zanimljivo je da je poljska publika *Gospođu sa suncokretom* ipak primila toplije i neposrednije nego *Dubrovačku trilogiju*.

FILMSKA RECEPCIJA

»Krhkost i iluzornost zbilje« europskoga teatra koji je slijedio nakon Prvoga svjetskoga rata u Vojnovićevu su se slučaju podudarili sa sudbinom jednoga filma koji stalno odgađa svoj dolazak u Hrvatsku. Jedan mali plakat, kazališni listić ili veći letak u kavanici, odnosno klubu Galerije *Sesame* u Dubrovniku u vlasništvu Mihovila Ercegovića, uokviren na bočnom zidu interijera Ulice Dantea Alighieria na dubrovačkim Pilama već petnaestak godina svjedoči da se *Gospođa sa suncokretom* prikazivala u Gradu kao film u Kinu *Bondino kazalište*. Dubrovkinje i Dubrovčani pozivaju se na projekciju filma »GOSPOGJA SA SUNCOKRETOM«, najavljenoga kao »senzacionalan i vrlo efektan šlager po istoimenom djelu conte Ive Vojnovića!!! u glavnoj ulozi tajanstvene gospodje sa suncokretom vanredno dražesna i vrlo umiljata svjetska kino umjetnica LUCY DORAINE Snimljeno u romantičnom Dubrovniku, Splitu i Sarajevu!!! Nbrojeni neizrecivo divni i neopisivo lijepi snimci, kojima se ilustriraju nesravnjive idilične krasote i divota romantičnog Dubrovnika, Splita i Sarajeva!!! Vrhunac napetosti. Tajanstveno umorstvo u jednoj maloj sobici i tragična smrt glavne junakinje nazvane 'Gospođa sa suncokretom'!!! Duljina filma 2000 metara«.

Pišući o povijesti Bondina kazališta, Miljenko Foretić utvrđuje da se 1932. predlaže promjena kazališnoga interijera, a da se 1939. definitivno ustoličuje ton-

kino u dvorani. O tadašnjim događanjima u Bondinu kazalištu govore i novinski zapisi: »U današnje dekadentno doba, kad mladež i šira publika ima smisla za čitanje samo kriminologije i erotičnog literarnog smeća... hram umjetnosti, naše kazalište, daje nam danomice i bez prekidanja glupe senzacije razvratnih kinematografskih ´pustolovina´.« Da je navedeni film zaista prikazan u tadašnjem dubrovačkom teatru, odnosno Kinu *Bondino kazalište*, svjedoče i dvije sačuvane »ulaznice za parter sa sjedalom. Red II br. 1 i br. 2. Block 158. Kontrolni kupon«.

Kako su filmski tragovi, odnosno kinopoetika toga vremena, a i neke povijesne koincidencije, u traženju filmskih izvora vodili prema češkoj kinematografiji, boraveći u Pragu od 1993. do 1996. istraživala sam taj slučaj filma snimljena prema Vojnovićevoj drami, odnosno autora »predložka« koji je i u rodnom Dubrovniku i u svim europskim gradovima u kojima je boravio mogao gledati kinopredstave, pa čak i projekcije o zrakoplovnim letovima tematski inkorporiranim u dramatsku figuraciju istinite priče o ženi-ubojici kojoj je Vojnović svjedočio u Veneciji, a o čemu svjedoče brojne usporedbe dramaturgije Vojnovićeva teksta s kinematografskom poetikom toga vremena. Kako u vrijeme moga boravka u Pragu još nije bila uspostavljena kulturna razmjena između Češke i Hrvatske, nije mi bilo dopušteno u Hrvatsku donijeti film koji sam nakon dugoga traženja i pronašla.

Tražeci zagonetnoga redatelja došla sam do osobe koja je obilježila jedno razdoblje češkoga filma, snimivši stilski dotjerane erotične priče *Erotikon*, godine 1929, i poslije zvučni film *Ekstaza*, 1933, sa sličnim stilsko-tematskim okosnicama koje se prepoznaju i u *Gospođi sa suncokretom*. To je redatelj i scenarist Gustav Machaty, rođen u Pragu 1901. a umro u Münchenu 1963. godine. Kako u to vrijeme nije postojala glumica koja se zvala Lucy Dorraine, odnosno u filmografiji nije zabilježeno njezino djelovanje, pretpostavljam da je riječ o pseudonimu. Sklona sam i tvrdnji kako čak postoji mogućnost da je to glumica koja je u *Ekstazi* s legendarnim hrvatskim glumcem Zvonimirom Rogozom ostvarila glavnu ulogu: Hedy Lamarr, pravim imenom Hedwig Eva Maria Kiesler, rođena u Beču 1913, bila je specijalistica za uloge misterioznih i fatalnih žena, poput *Gospođe sa suncokretom*, a u *Ekstazi* je u erotskim scenama nastupala potpuno naga. Koliko sam doznala u izravnom razgovoru s Matom Kukuljicom desetak dana prije predavanja teksta izlaganja za manifestaciju *Dani Hvarskoga kazališta* u Hvaru u svibnju 2002. godine, taj će tajanstveni film, koji sudbinski ponavlja tajanstvenu životnu i dramsku sudbinu Vojnovićeve *Gospođe sa suncokretom*, možda ipak ubrzo doći

u Hrvatsku i biti ustupljen Hrvatskoj kinoteci, odnosno filmskom arhivu, barem u obliku videokopije. Igrom slučaja dogodilo se da se ciklus filmova češkoga redatelja Machatyja prikazivao svibanjskih dana 2002. u Splitu (gotovo istodobno kad su se u Hvaru odvijali *Dani Hvarskoga kazališta*), ali, koliko sam upoznata, bez *Gospođe sa suncokretom*.

UMJESTO ZAVRŠETKA

Ironija sudbine htjela je da Ivo Vojnović dvadesetih godina doživi usud svojih hotelskih dramskih figura iz *Gospođe sa suncokretom* i pri kraju života, 1922. godine, u vrijeme nastanka *Maškarata ispod kuplja* i poslije *Prologa nenapisane drame*, da se premjesti iz Gradu bližega grand hotela *Imperial*, koji ga je često ugošćivao, u hotel *Petku* u Gružu vlasnika Čeha Polačeka, gdje su se tadašnji beskućnici Ivo i Katica nakon majčina sprovoda smjestili na prvom katu. Vlasnik je Iva Vojnovića poslije ugostio besplatno u adaptiranoj hotelskoj sobici, u kojoj je ostao do zime 1926/1927, a Katica je dobila smještaj na Pilama, u obitelji Lupi i Dabrović, gdje je davala sate pjevanja od ljeta 1923, kad je iz zagrebačkoga Kazališta dobila tri svoja, povremeno pohranjena, kofera, u kojima su nedostajale upravo note za pjevanje.

U to vrijeme Ivo Vojnović hodao je sam, u crnini, s polucilindrom, prolazeći Placom na putu prema Kavani, prema istom onom mjestu gdje je Branko Gavella na početku šezdesetih namjeravao, prema tvrdnji pouzdanih svjedoka i sudionika razgovora iz moje obitelji, na taraci Gradske kavane s pogledom prema moru, postaviti *Gospođu sa suncokretom* na Dubrovačkim ljetnim igrama. Premda Gavellina zamisao zbog njegova odlaska nije realizirana, zaljubljenici u kazalište na početku 21. stoljeća u toj su drami prepoznali elemente koji se podudaraju sa suvremenim nam doživljajem osjećajnosti svijeta, odnosno sa svenazočnom karnevalizacijom svijesti i stvarnosti, s jedne, te fenomenom dekadencije koja spaja Vojnovićev i naš prijelom tisućljeća i početak stoljeća, s druge strane. U dubrovačkom Kazalištu Marina Držića očekujemo *musical* prema Vojnovićevoj drami *Gospođa sa suncokretom*, koja je svojim govorom *mrtvijeh stvari* i ljudi i vječnih simbola života i smrti, sunca i zaokreta, tmice i svjetla obilježila dvadesete godine prošloga stoljeća.

I. SEKUNDARNI IZVORI (TEKSTOVI IVA VOJNOVIĆA)

1. *Geranium*. Crte iz dalmatinskog života. Napisao Sergij P. »Vienac«, XII, brojevi 1-11, Zagreb, 1880.
2. *Perom i olovkom*. Crtice od Sergija P. Matica hrvatska, Zagreb, 1884.
3. *Ksanta*. Pripovijeda Ivo Vojnović (Sergij P.), Matica hrvatska, Zagreb, 1886.
4. *Psyche*. Komedija u tri čina. Matica hrvatska, Zagreb, 1889.
5. *Ekvinocij*. Drama u četiri prikaza. Matica hrvatska, Zagreb, 1895.
6. *Dubrovačka trilogija*. Matica hrvatska, Zagreb, 1903.
7. *Novele* (I. knjiga: *Perom i olovkom*). Savremeni hrvatski pisci. Redovito izdanje Društva hrvatskih književnika, Zagreb, 1910.
8. *Gospođa sa suncokretom*. San mletačke noći. Triptyhon. Izvanredno izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1912.
9. *Akordi*. Izdao Nakladni zavod »Jug«, Zagreb, 1917.
10. *Imperatrix*. Misterija ostrva zaboravi u 5 pojava. Napisao Ivo Vojnović. Izdanje »Književnog juga«, Zagreb, 1918.
11. *Dubrovačka trilogija*. Predgovor napisao Mato Lisičar. Narodna knjižnica, Zagreb, 1918.
12. *Geranium* (roman jedne osidjelice). Savremeni hrvatski pisci. Urednik Julije Benešić. Redovito izdanje Društva hrvatskih književnika, Zagreb, 1919.
13. *Stari grijesi*. Lapadska priča. Savremeni hrvatski pisci. Urednik Julije Benešić. Redovito izdanje Društva hrvatskih književnika. Zagreb, 1919. (Prvo izdanje, pod naslovom *Ksanta*, izdala je Matica hrvatska, Zagreb, 1886.)
14. *Maškarate ispod kuplja*. Tri časa jednog pokladnog scherza. Napisao Ivo Vojnović. Zabavna biblioteka. Uređuje dr Nikola Andrić. Zagreb, 1922.
15. *Ekvinocijo*. Drama u četiri čina. Napisao Ivo Vojnović. Treće definitivno izdanje. Dubrovačka biblioteka. Izdanje knjižare J. Tošovića, Dubrovnik, 1922.
16. *Prolog nenapisane drame*. U pet pojava. Izdanje francusko-srpske knjižare A. M. Popovića, Beograd, 1929.
17. *Drame Iva Vojnovića: Ekvinocij / Dubrovačka trilogija*. Predgovor, komentari i rječnik: Vlatko Pavletić. Moja biblioteka. Jugoslavenski pisci. Urednik Branko Brajenović. Školska knjiga, Zagreb, 1962.

18. Pjesme, pripovijetke, drame. Priredio i predgovor napisao Marijan Matković. *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 55, Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1964.

19. *Noć smrznutog cvijeća* (Drame, proza, pjesme; autor Ivo Vojnović), Mosaic knjiga (Biseri hrvatske književnosti), Zagreb, 1997. Izbor i predgovor Luko Paljetak.

II. KORIŠTENJA LITERATURA O IVU VOJNOVIĆU

Siniša CVIJETIĆ, *Ivo Vojnović na zagrebačkoj pozornici*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, 1957, str. 117-122.

Franjo ČALE, *Dva aspekta u stilu Dubrovačke trilogije*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, 1957, str. 79-89.

Mirko DEANOVIĆ, *Sjećanje na gospara Iva*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, 1957, str. 138-142.

Olinko DELORKO, *O Ivu Vojnoviću*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, 1957, str. 143-151.

Ivan ESIH, *Vojnović u češkoj i poljskoj književnoj kulturi*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, str. 102-122.

Ivo FRANGEŠ, *Vojnović između Šenoe i Flauberta*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, 1957, str. 6-15.

Nikola IVANIŠIN, *Ivo Vojnović i dubrovački slovinci*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, 1957, str. 16-26.

Stjepan KASTROPIL, *Ivo Vojnović kao pisac Dnevnika*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, str. 90-101.

Stjepan KASTROPIL, *Vojnovićeva »Pastoralna simfonija«*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, str. 44-62.

Dubravka LUKOVIĆ, *Uz premijeru »Ekvinocija«*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, str. 168-169.

Fani MUHOBERAC, *Vojnovićev Dubrovnik*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, 1957, str. 27-43.

Ahmed MURADBEGOVIĆ, *Ivo Vojnović (1857-1929)*. »Dubrovnik«, III, br. 3-4, Dubrovnik, 1957, str. 123-137.

Darko SUVIN, *Dramatika Iva Vojnovića (Geneza i struktura)*, »Dubrovnik«, 5/6, Dubrovnik, 1977, str. 370 & VI.

Emil ŠTAMPAR, *O Vojnovićevoj Dubrovačkoj trilogiji*, »Dubrovnik«, br. 3-4, Dubrovnik, str. 63-78.

Mirko ŽEŽELJ, *Gospar Ivo*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1977, str. 275

O djelu Iva Vojnovića. Radovi međunarodnog simpozija. Priredio Frano Čale, JAZU (danas HAZU), Zagreb, 1981.